

Despre explorare în mentalitățile actuale

Dumitru Sandu

Universitatea din București

Profesorul Cătălin Zamfir deschide, în acest număr al revistei, o discuție¹ cu dublă miză pentru cercetarea sociologică. În plan metodologic, tema este cea a raportului dintre cercetarea exploratorie și testarea ipotezelor. În cel al conținutului, tema este cea a relației dintre migrația temporară în străinătate și schimbarea mentalităților în perioada postcomunistă. Punctul de pornire îl constituie capitolul meu despre experiența „străinătății” ca posibil cadru de condiționare a schimbărilor de mentalitate în perioada de după 1989².

Modelul extragerii unei idei dintr-un material și al focalizării discuției pe ideea respectivă mi se pare excelent, profitabil pentru dezbateri. Cu atât mai mult, în cazul de față, cu cât toate temele implicate în discuție – schimbarea mentalităților, rolul migrației în respectivul proces și problemele metodologice ale cercetării exploratorii și ale testării ipotezelor sociologice – îmi par a fi deosebit de relevante provocările tematice și metodologice cu care ne confruntăm aici și acum.

Ideea de bază a textului de opinie semnat de profesorul Zamfir este aceea că am formulat o ipoteză pe care nu am susținut-o „nici teoretic, nici empiric”. Evaluările la care autorul ajunge în legătură cu studiul meu despre *străinătate* sunt făcute în termeni de „lirism sociologic”, „lirism tipic”, erori de argumentare statistică, „formulare imprecisă”, inconsecvență („autorul se răzgândește”, discuție

„total inconsistentă” în legătură cu „a treia tranziție”) etc.

Trec peste detalii introductive de exprimare literară a nemulțumirii profesorului Cătălin Zamfir în legătură cu studiul meu pentru că sunt marcă de stil, iar stilul este, firește, personal.

Mă voi centra asupra liniei de argumentare critică. Ceea ce cred că poate fi din folos dezbaterii este să ofer în continuare elemente din care cititorul să-și construiască propriul punct de vedere, să-și dezvolte interesul pentru temele abordate. Nu am în vedere un material gen „răspuns punct cu punct”.

Analiza pe care o propun în capitolul din volum este, fundamental, de tip exploratoriu. Și acest lucru îl menționez clar dintru început: „Deși pornesc de la o astfel de ipoteză (referirea se face la ipoteza «tranziției prin emigrarea temporară» *versus* tranziție politică și economică – n.m.), analiza pe ansamblu are un caracter exploratoriu. Urmărește să identifice relațiile dintre experiența directă sau indirectă a vieții în străinătate, pe de o parte, și stratificarea socială și cultura capitalist-democratică la nivelul mediului urban, pe de altă parte” (p. 20). Și, imediat, explic de ce: „Opțiunea pentru explorare decurge din noutatea fenomenului analizat în contextul literaturii românești de specialitate, dar și din volumul redus de informații pe tematica stratificare-migrație-cultură la nivel urban” (p. 20). Caracterul exploratoriu al analizei, necesar prin situația de cunoaștere

în care este produsă, nu este menționat în textul de opinie pe care îl comentez.

O bună parte dintre obiecțiile profesorului Zamfir își pierd relevanța în momentul în care readucem discuția în planul ei fundamental, de cercetare exploratorie. Logica cercetării exploratorii este alta decât cea a cercetării de tip confirmatoriu, cea care poate beneficia de un model teoretic elaborat. Ipotezele nu se află, în demersul exploratoriu, la începutul, ci la sfârșitul unei secvențe de cercetare.

Materialul din *Viața socială în România urbană* are și abordări de tip confirmatoriu, formulate în termeni de ipoteze pentru că relația dintre locuirea temporară în străinătate și mentalitate este tratată pe paliere și dimensiuni diferite. Experiența de migrație este nu numai personală, ci și familială și comunitară. Influențele sunt căutate nu numai în relații directe, ci și în cele indirecte etc. Asupra acestora voi reveni.

În logica de cercetare exploratorie am pornit analiza cu tipologii, frecvențe pe câte o singură variabilă, am continuat cu relații bivariante, prezentate sub forma unor tabele. De aici au rezultat ipoteze. Ele au fost apoi testate prin analize complexe în care am introdus factori de control prin modele de regresie multiplă.

Profilul de resurse și mentalități este diferențiat, din multe puncte de vedere, între cei care au lucrat, au călătorit, intenționează să plece, au în familie pe cineva care a lucrat în străinătate și cei care nu au nici un fel de experiență de migrație. Și datele folosite în studiu, plus cele produse prin ultima cercetare națională asupra „locuirii temporare în străinătate” (FSD – Gallup, 2006, în curs de publicare) susțin din plin relevanța socială a tipologiei respective. În evaluarea studiului meu din *Viața socială în România urbană*, autorul de text de opinie procedează la ignorarea diferențelor între cei care au experiența

străinătății – lucrători, călători, persoane cu intenție de plecare și persoane din gospodăria cu migranți. Toți sunt puși în grupa „călătorilor”. Desigur simplificarea poate fi făcută. Invit însă cititorul să vadă studiul și să constate cât de multă informație sociologic relevantă se pierde pe calea respectivă. În plus, relația fundamentală pe care o urmăresc, cea dintre migrație și mentalitate are fațete multiple. Este multidimensională. În această multidimensionalitate tipologia experienței de migrație este termen esențial. Fără ea, măsurarea nu se poate face, iar interpretarea este considerabil sărăcită.

După fundamentarea tipologiei menționate (subcapitolele *perspectiva* și *experiența străinătății*) analiza continuă preponderent prin tabele care leagă diferite aspecte ale experienței de migrație cu variabile de interes pentru cercetare, ca efect și cauze. O analiză simplă, majoritar în termeni de procente. Nu am apelat la teste de semnificație statistică. De ce? Pentru că am dorit să generez ipoteze care să fie ulterior testate prin procedee tari, de genul regresiei multiple. Folosirea unor teste de semnificație în tabele de contingență cred că are rost mai ales dacă cercetarea este confirmatorie, dacă relația în cauză se presupune că există prin ea însăși și în spatele ei nu sunt factori care să ducă la „corelații false”. Interpretările sunt formulate în termeni de „se pare că...”, „este probabil că...”, datele „sugerează” etc., tocmai pentru că pregăteam un drum de validare prin metode care lucrează simultan cu multe variabile.

În logica de cercetare confirmatorie astfel de formulări sunt criticate de către semnatarul textului de opinie. Or, menționasem deja de la începutul studiului că analiza are caracter preponderent exploratoriu. Aplicarea diferitelor teste de semnificație pe date tabelare nu ar fi rezolvat problemele pentru că oricum trebuiau ținute

sub control multe alte variabile pentru a face relațiile inteligibile. Or, acest lucru ține de resortul modelelor multivariate la care am apelat ulterior.

Drumul pe care l-am urmat în material este cel al *modelului de elaborare*¹ în care se pornește de la relații cu două variabile, bivariate, și se continuă cu introducerea treptată a unor variabile de control. Acestea din urmă nu apar însă ca tabele cu tot mai multe intrări, ci ca modele de regresie multiplă.

În momentul în care ajung să confrunt ipotezele generate prin analiză bivariată cu testele date de analiza multivariată constat, așa cum corect remarcă și colegul meu, profesorul Zamfir, că rezultatele sunt diferite. Ipotezele generate prin analiză tabelară nu sunt confirmate prin analiza de regresie în unele cazuri: „În momentul în care este luat în seamă ansamblul factorilor care influențează orientarea prode-mocratică sau de toleranță etnic-religioasă atunci se constată că experiența personal-familială de migrație internațională temporară nu mai apare ca factor semnificativ de influențare. Ceea ce sugerau datele anterioare (cele din tabelul 3) era, de fapt, rezultatul altor factori asociați cu migrația, dar nu efectul specific al acesteia” (p. 29).

Afirmațiile profesorului Zamfir potrivit cărora „datele expulzate în anexă (tabelul A1...) nu susțin deloc ipoteza” și că „aceste date contrare ipotezei nu sunt comentate și nu se trag concluziile care se impun” îmi par a fi cel puțin problematice. În cuprinsul studiului meu se fac referiri la informațiile din tabelul sintetic A1 de cel puțin trei ori. În plus, rafinarea analizei bidimensionale prin analiză multivariată este amplu dezvoltată în lucrare.

Cu date pe total mediu urban, cu metodologie adecvată, cred, am demonstrat faptul că: „Toleranța ridicată este de întâlnit mai ales în orașele cu experiență de migrație duală atât pentru muncă, cât și pentru

alte rațiuni. Este tipic în acest sens cazul orașului Brașov cu pondere relativ egală de plecări pentru muncă și pentru alte scopuri. Populația Brașovului pare să aibă un grad foarte mare de toleranță etnic-religioasă” (p. 29). Orașe precum Brașovul sunt invocate ca exemplificări. Argumentarea propriu-zisă o fac însă cu date pe total mediu urban, folosind explicit regresiiile din anexă. Este o situație în care experiența comunitară a migrației contează pentru condiționarea semnificativă a unor mentalități. În legătură cu aceste constatări, autorul textului de opinie concluzionează că „profesorului Sandu i-a plăcut ipoteza sa, dar nu a reușit să o susțină nici teoretic, nici empiric”. De unde rezultă această concluzie? Iarăși îl las pe cititorul interesat de dezbateri să vadă studiul în cauză și evaluarea acestuia și să își răspundă.

Studiul permite evidențierea unor efecte mediate ale locuirii temporare în străinătate. Am afirmat, spre exemplu, că: „Faptul de a fi lucrat în străinătate nu pare să constituie în sine o condiționare de relevanță directă pentru orientarea procapitalistă, ci numai în măsura în care se asociază cu o situație materială bună. Dacă lucrul în străinătate contribuie la adoptarea unor valori de tip antreprenorial, aceasta se întâmplă mai ales indirect ca efect al sporii resurselor materiale ale persoanei și nu direct prin simplul fapt de fi trăit o perioadă în afara țării” (p. 48). Textul de opinie al profesorului Cătălin Zamfir nu ia în considerație argumente de acest gen. Tabelul anexă la care Domnia Sa face trimitere trimite, și ale cărui date le interpretez în corpul studiului, susține argumentat că: lucrul în străinătate aduce după sine o situație materială mai bună; o situație materială mai bună, controlând mulți alți factori, implică o probabilitate sporită de orientare prodemocratică; experiența de călătorie în străinătate este asociată cu probabilități mai mari de orientare procapitalistă;

comunitățile locale cu pondere mare de persoane care au lucrat sau au călătorit în străinătate tind să aibă indici ridicați de toleranță etnic-religioasă; experiența individuală de lucru în străinătate nu duce automat la toleranță sporită etc. Sunt constatări care fie susțin, fie infirmă, fie nuanțează ipoteza impactului migrației asupra mentalității. De unde ideea din textul de opinie că analizele respective „nu susțin deloc ipoteza”?

Să iau în continuare și câteva dintre temele de discuție teoretică sau interpretativă. Susțin că în afara dublei tranziții spre economia de piață și spre democrație se poate vorbi și despre „tranziția prin emigrarea temporară” sau despre „a treia cale a tranziției” (p. 20). O caracterizez ca fiind: „O cale care nu este nici instituțională, nici economică, nici politică. Este una de tip social-spontan (...) Nu internă, ci externă, nu definitivă, ci temporară. Desigur, soluția este social-spontană, dar nu independentă de mersul reformelor de tip economic și politic. Acestea au contribuit indirect la căutarea soluției în afara țării, prin micul trafic de frontieră, prin explorarea piețelor forței de muncă din Occident, prin plecări temporare legale sau ilegale, reglementate sau nereglementate” (p. 19). Contextul în care propun sintagma „a treia tranziție” este cel al deficiențelor pe care le manifestă conceptul de „dublă tranziție”, în varianta din anii '90, vehiculată în literatura de specialitate⁴. Profesorului Zamfir expresia în discuție îi apare ca „total inconsistentă”. Se întreabă dacă tranzițiile economice și politice nu sunt și ele „social-spontane”. Spontaneitatea este prezentă și la nivelul lor, dar nu în gradul în care se manifestă la nivelul tranziției prin migrație temporară. Caracterizarea mea pornește de la premisa că schimbările de tip instituțional dețin o pondere mult mai mare în desfășurarea tranzițiilor spre

economia de piață și spre democrație decât în cazul celor sociale, de tip migrație temporară în străinătate.

Un alt exemplu – toleranța. Analiza pe care o desfășor îi pare colegului meu „de un lirism tipic”. Concluzia la care ajung după ce trec prin diferite tipuri de analize empirice este că „Toleranța etnic-religioasă este specifică tinerilor cunoscători de limbi străine. Nici una dintre formele de experiență personal-familială de migrație în străinătate nu apare ca fiind cu influență semnificativă asupra celor două tipuri de mentalitate. Rezultă că experiența de migrație temporară în străinătate contează numai pentru orientarea procapitalistă, însă nu și pentru cea de tip politic sau social” (p. 29). În ce constă lirismul acestei concluzii?

Desigur o serie de mecanisme intermediare prin care se produc influențele sunt de elucidat. Este nevoie de o extindere a cercetării, de abordări calitative și cantitative suplimentare. Am mers cu interpretarea atât cât informația disponibilă mi-a permis.

Interesul cititorului pentru dezbatere cred că poate fi stimulat și prin menționarea unor aspecte relevante pentru tema în discuție, pentru argumentarea pe care o folosesc, dar care nu apar în textul de opinie al profesorului Cătălin Zamfir.

Voi lua ca prim exemplu rolul experienței de migrație în condiționarea încrederii în actorii instituționali: „Încrederea în actorii instituționali locali – consilieri locali, primar, judecător, polițist etc. – pare să fie mai mică în cazul celor *cu* decât al celor *fără* experiență de migrație (tabelul 10). Este oare o consecință a nivelului de așteptare sporit pe care migrantul îl are, după ceea ce a văzut în străinătate, față de instituțiile de acasă? Foarte probabil că «da» (figura 4). Consilierii locali, angajații primăriei, polițiștii și oamenii de afaceri sunt priviți cu mai

multă rețineră, cu neîncredere, de către cei care au experiența lucrului în străinătate (tabelul 12). Experiența de călătorie nu mai are același efect. Aceasta nu se convertește în criticism social sporit” (p. 49). Este unul dintre argumentele care susține ideea că experiența de migrație, prin unele dintre formele ei, contează pentru mentalități, merită să fie luată în discuție.

În al doilea rând aș mai lua un exemplu referitor la relația dintre migrația temporară și agenda publică, percepția problemelor sociale. Datele au permis, spre exemplu, argumentarea faptului că „tema nivelului de trai este caracteristică celor care intenționează să plece la muncă în străinătate sau care au călătorit în străinătate; cunoașterea nemijlocită a altor țări pare să contribuie nemijlocit la lărgirea orizontului tematic pentru identificarea problemelor țării. Foștii migranți formulează mai multe opinii în

categoria «alte», comparativ cu nonmigranții” (p. 49). Contează o astfel de constatare în argumentarea ideii că experiența de migrație influențează mentalitățile? Cred că da. Oricum, ar putea fi de folos cititorului pentru a-și da un răspuns.

Sper că cele câteva precizări pe care le-am formulat – împreună cu studiul pus în discuție și cu opinia profesorului Cătălin Zamfir – să stimuleze interesul pentru problemele analizate: pentru înțelegerea mai exactă a rolului cercetării exploratorii, pentru posibilitățile de a trece de la explorare la confirmare în cadrul aceleiași cercetări și, nu mai puțin important, de a măsura impactul migrației temporare în străinătate asupra schimbărilor de mentalitate. Un impact diferențiat pe forme de experiență de migrație, pe tipuri de situații sociale, concordant sau discordant cu așteptări fundamentate teoretic sau empiric.

Note

1. Textul apare sub titlul „Este o problemă cu *lirismul sociologic?*”.
2. Dumitru Sandu (coordonator). (2006). Mircea Comșa, Cosima Rughiniș, Alexandru Toth, Mălina Voicu, Bogdan Voicu, *Viața socială în România urbană*, Iași: Editura Polirom.
1. Vezi, spre exemplu, Babbie, Earl. (1989). *The Practice of Social Research*, ediția a V-a Belmont: Wadsworth Publishing Company, capitolul 16.
4. Centeno, Miguel. (1994). „Between Rockey Democracies and Hard Markets: Dilemmas of the Double Transition”, *Annual Review of Sociology*, 20, 125-147.